

Η νεοκλασική πολεοδομία ως ιδεολογικός μηχανισμός, κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους

Μέσα από την περίπτωση της Αθήνας διαφαίνεται ξεκάθαρα πως η αρχιτεκτονική όπως και η αρχαιολογία δεν αναπτύσσονται ποτέ ως αυτόνομα, αμιγώς επιστημονικά πεδία. Ο λόγος και οι πρακτικές των αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων καθώς και των αρχαιολόγων συνδέονται στενά με την πολιτική και οικονομική εξουσία. Η κρίσιμη σχέση άλλωστε ανάμεσα σε μορφή και περιεχόμενο καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από ιδεολογικούς μηχανισμούς. Η περίπτωση της Αθήνας λοιπόν, αναδεικνύεται σε πρόσφορο πεδίο διερεύνησης της σχέσης της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης. Η κατανόηση του χώρου μέσα στο ιστορικό του συμφραζόμενο λοιπόν και πιο συγκεκριμένα η κατανόηση της παραγωγής του χώρου της Αθήνας μέσα στην ιστορική διαδικασία που την ανέδειξε σε πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους συνιστούν το κεντρικό ενδιαφέρον του παρόντος κειμένου. Ακολουθώντας τα λεγόμενα του Φιλίππιδη¹ "...δε μας ενδιαφέρει τόσο το ποια είναι αυτή η αρχιτεκτονική όσο το γιατί είναι αυτή που είναι· τι συνέβαλε στην ιδιαίτερή της έκφραση, μέσα από ποιες διαδικασίες διαμορφώθηκε και ποιες σχέσεις έχει με τον κοινωνικό της περίγυρο". Μέσα από την αναμόχλευση της ιστορικής διαδικασίας που ανέδειξε το ιδίωμα του νεοκλασικισμού σε κυρίαρχη αισθητική κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους θα αναζητήσουμε απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με την εξέλιξη των ελληνικών πόλεων και δη της Αθήνας αλλά και σχετικά με την δυσκολία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας να διαχειριστεί τις πολλαπλές καταβολές της εθνικής πολιτισμικής της ταυτότητας. Θα διερευνήσουμε τον νεοκλασικισμό ως αισθητική επιλογή που καθόρισε τη φυσιογνωμία της πρωτεύουσας αλλά πρωτίστως ως ιδεολογικό μηχανισμό που συνέβαλε στη συγκρότηση της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο το 1834, η Αθήνα αναλαμβάνει την πρωτοκαθεδρία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και προκειμένου να καλύψει τα 'κενά' που άφησε η τουρκοκρατία, επιδίδεται σε έναν αγώνα ταχύτητας. «Μια νέα πόλη ιδρύοταν στην τοποθεσία της αρχαίας πόλης και μιας μεσαιωνικής κωμόπολης ολοσχερώς κατεστραμμένης μετά από τέσσερις αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας.[...]μια νέα πρωτεύουσα, μια πόλη τεχνητή, δημιουργημένη από το κράτος, τους Βαυαρούς και τη μεταπρατική αστική τάξη»². Υπό αυτές τις συνθήκες λοιπόν, το όραμα της προόδου ταυτίστηκε με τον εξευρωπαϊσμό που εξ' ορισμού επέβαλε τη ρήξη με το άμεσα πρότερο παρελθόν. Οι πολλαπλές και αδιόρατες συνδέσεις του Ελληνισμού με την Τουρκοκρατία έπρεπε να ξεχαστούν.

Το εισαγόμενο αρχιτεκτονικό ιδίωμα του "ελληνικού κλασικισμού", ή απλά ο "νεοκλασικισμός" επιβλήθηκε και καθιερώθηκε ως κυρίαρχη αισθητική επιταγή (αρχικά στην επικράτεια της πρωτεύουσας και έπειτα και στις περιφερειακές πόλεις) χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία ή αντίσταση. «Ως διαδεδομένο ρεύμα στη δυτική Ευρώπη συνέδεε οπτικά την Αθήνα με τις άλλες πόλεις που η νέα πρωτεύουσα επιθυμούσε να μιμηθεί: με τις ορατές αναφορές στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν τεκμηριώνει την επιθυμία επιστροφής της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής στη χώρα καταγωγής της»³. Η Αθήνα συνεπώς χτίστηκε σύμφωνα με χάρτες και οδηγίες άλλων πόλεων: της Αθήνας του παρελθόντος από τη μία και των σύγχρονων ευρωπαϊκών πόλεων από την άλλη.

Μέσα στα 30 πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού κράτους Βαυαροί μηχανικοί (μαζί με ντόπιους τεχνίτες) είχαν ήδη κατασκευάσει, αναπαράγοντας τα αισθητικά πρότυπα του νεοκλασικισμού, τα περισσότερα δημόσια κτίρια και ιδιωτικά μέγαρα της Αθήνας. Πάνω από 170 σχέδια νέων πόλεων ή επεκτάσεων εγκρίθηκαν κατά τον 19ο αιώνα⁴. Μέσα από αυτά τα σχέδια, η πολιτεία επιτελεί ένα τριπλό στόχο. Απ' τη μία προωθεί τη δημιουργία ενός ομοιογενούς αστικού χώρου, απ' την άλλη αναπαριστά την αναγέννηση της χώρας, εκφράζει τον κλασικό της προσανατολισμό και ισχυροποιεί τη σύγχρονη νεωτερική της ταυτότητα⁵ ενώ ταυτόχρονα συνδέεται με το αρχαίο της παρελθόν αποκαθιστώντας την ιστορική της συνέχεια.

1. Βλ. Φιλίππιδης 1984:13

2. Βλ. Λεοντίδου 2001:47,66

3. Βλ. Bastea 1994-1995

4. Από τα σχέδια αυτά, 9 εκπονήθηκαν επί Καποδίστρια (1828-1831), περίπου 40 επί Όθωνα (1832-1862) και 111 επί Γεωργίου Α'.

5. Η σχέση της νεωτερικότητας με τα νέα, κανονιστικά σχέδια πόλεων δεν είναι φυσικά μοναδική στο παράδειγμα της σύγχρονης Ελλάδας. Η εκτεταμένη, για παράδειγμα, πολεοδομική αναδιάρθρωση του Παρισιού από τον Βαρώνο Haussmann (1853-1870) δημιούργησε μία ανεπανόρθωτη ρήξη με την παραδοσιακή πόλη. Σύμφωνα με τον Clark «...έναν από τους στόχους του Haussmann ήταν να δώσει μορφή στη νεωτερικότητα» Ο Ch. Baude-laire επίσης, περιέγραψε πως ο εκμοντερνισμός του ιστού της πόλης επέφερε τον εκμοντερνισμό στις ψυχές των κατοίκων της.

Ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός

Η αφετηρία του νεοκλασικισμού ανάγεται στα μέσα του 18ου αιώνα. Από το 1750 περίπου μέχρι το 1830 αποτελούσε το κυρίαρχο πνευματικό και καλλιτεχνικό ρεύμα της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης⁶. Δεν τον συναντά όμως κανείς μόνο στην Ευρώπη. Μέσω της αποικιοκρατίας διαδόθηκε σε όλο τον κόσμο. Από το Εδιμβούργο ως τη Φιλαδέλφεια της Αμερικής, από το Σύννεϋ της Αυστραλίας ως την Αγία Πετρούπολη της Ρωσίας, το Κόμπε της Ιαπωνίας, την Καλκούτα της Ινδίας και αλλού.

Οι απώτερες καταβολές του νεοκλασικισμού εντοπίζονται στο κίνημα του Διαφωτισμού και στους οικονομικούς (βιομηχανική επανάσταση) και πολιτικούς (γαλλική επανάσταση) μετασχηματισμούς που γνώρισαν τα μεγάλα αστικά κέντρα της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας κατά το 18ο αιώνα. Σε κέντρο εστίασης του νεοκλασικού κινήματος αρχικά αναδεικνύεται η Ρώμη. Η ελληνική αρχαιότητα αναγνωρίζεται μόνο ως συμπληρωματική ιστορική περίοδος και λαμβάνεται υπόψη μόνο στο βαθμό που επηρέασε την κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού. Ένα ταξίδι στη Ρώμη, την περίοδο αυτή ισοδυναμεί με αναβάθμιση της παιδείας γι' αυτό και ονομάζεται μεγάλη περιήγηση (*grand tour*).

Η εμφάνιση όμως μιας νέας αστικής τάξης στα παραδοσιακά κέντρα της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας, οδήγησε στην αναζήτηση διαφοροποιήσεων στον τρόπο οικειοποίησης του κλασικισμού. Ο νέος κλασικισμός λοιπόν δε μπορούσε παρά να εμφανίζει απόκλιση από τα ρωμαϊκά πρότυπα. Μετά τις ανασκαφές στο Ηράκλειο και την Πομπηία της Νότιας Ιταλίας, το 1738 και 1748 που αποκάλυψαν υλικές μαρτυρίες και νέες γνώσεις για την ελληνική αρχαιότητα, αρχίζει να αναθεωρείται η κυριαρχούσα άποψη ότι η ελληνική τέχνη ήταν υποδεέστερη της ρωμαϊκής⁷.

Το ιστορικό πλαίσιο όμως που κατά βάση ευνόησε τη μετακίνηση της κατεύθυνσης της ακαδημαϊκής Ευρώπης από τη Ρώμη στην Αθήνα ήταν η κινητοποίηση του ενδιαφέροντος συνολικά της Δύσης για τις οθωμανικές επαρχίες της Ανατολής. Οι περιγραφές και απεικονίσεις των περιηγητών αύξησαν το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για τις ελληνικές αρχαιότητες. Ανάμεσα σε αυτές, η δημοσίευση των αποτυπώσεων του γάλλου αρχιτέκτονα Julien David Le Roy, το 1758 με τίτλο Τα ερείπια των ωραιότερων μνημείων της Ελλάδος καθώς και η έκδοση των αποτυπώσεων των αθηναϊκών μνημείων από τους βρετανούς ζωγράφους και αρχιτέκτονες James Stuart και Nicolas Revett, το 1762 με τίτλο Αι αρχαιότητες των Αθηνών άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση. Παράλληλα, το 1755, ο Johann Joachim Winckelmann, στο δοκίμιο του με τίτλο «ἄκμεις διὰ τὴν μίμησιν τῶν ἐλληνικῶν ἔργων εἰς τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν γλυπτικὴν», διατύπωνει την κριτική αξιολόγηση του 'ελληνικού θαύματος' και αναδεικνύει την ελληνική γλυπτική ως ανώτερη κάθε άλλης ενώ υποβαθμίζει τη ρωμαϊκή σε απλό αντίγραφο της. Σε αυτό αναφέρει: «Η αίσθηση του ωραίου, που διαρκώς περισσότερο απλώνεται στον κόσμο, άρχισε να διαμορφώνεται πρώτη φορά κάτω από τον ελληνικό ουρανό».

Η μετατόπιση ωστόσο, του ενδιαφέροντος στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό δεν εδραιώθηκε χωρίς ενστάσεις και αντιδράσεις. Η διαδικασία αναζήτησης νέων αξιών στα πλαίσια αναθεώρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς της Ευρώπης ανέδειξε ποικίλες τάσεις και διαφοροποιήσεις. Χαρακτηριστικά, ο Piranesi, ιταλός χαράκτης και αρχιτέκτονας, αντέδρασε έντονα στην άποψη ότι η ρωμαϊκή τέχνη ήταν παράγωγο της ελληνικής και υποδεέστερη αυτής⁸. Τα βασικά κίνητρα αυτής της αντιπαράθεσης δεν ήταν τόσο αισθητικά, όσο εθνικά και πολιτικά. Ο νεοκλασικισμός του Piranesi ταυτίζεται με τον ιταλικό ρομαντισμό, «η ίδια η ρωμαϊκή παράδοση κομίζει τα στοιχεία της ενοποίησης, της ισχύος και του κύρους της Ιταλίας»⁹. Στην περίπτωση της Γερμανίας απ' την άλλη, η αναβίωση της γερμανικής αυτοκρατορίας επέλεξε να μην στηριχθεί στην επιστροφή στις

6. Το 1830 αρχίζει να υποχωρεί μπροστά στο ρομαντισμό, την τάση δηλαδή για επιστροφή στις εθνικές ρίζες.

7. Ο Λουδοβίκος Α' όταν επισκέφτηκε, το 1804 την Ποσειδώνια-αρχαία πόλη στον κόλπο του Σαλέρνο με τρεις καλά διατηρημένους ναούς δωρικού ρυθμού, προανήγγειλε ποιητικά την ένταξή του στο νεοκλασικό κίνημα «Επιτέλους ήρθα κοντά σου τώρα Ποσειδώνια / θαυμάζω εσάς, ω ναοί / που δεν αφήνετε άλλη προσδοκία. Ασήμαντο έργο μπροστά σας / τα κτίρια των Ρωμαίων», αναφώνησε. Απ' την άλλη, ο Φιλιππίδης (1984:17) αναφέρει ότι όταν έγιναν γνωστοί ευρέως οι δωρικοί κίονες της Ποσειδωνίας, ήταν τόσο διαφορετικοί από τα ρωμαϊκά πρότυπα, στα οποία οι αρχιτέκτονες είχαν συνηθίσει, που, αρχικά, τους απέρριψαν.

8. Το βασικό έργο του Piranesi, με το οποίο εξαιπέλυσε επίθεση στους 'αθηναϊστές', ήταν το Περί της υπεροχής και αρχιτεκτονικής των Ρωμαίων, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1761.

9. Βλ. Μάρτο 2005:106.

γερμανικές παραδόσεις. Η γοτθική παράδοση και το μπαρόκ που αποτελούσαν τη γερμανική αισθητική παράδοση θεωρήθηκε ότι δεν ήταν ικανά να εμπνεύσουν νέες κοινωνικοπολιτικές και αισθητικές ζυμώσεις. Κόμιζαν σύμφωνα με τους εκπροσώπους του γερμανικού νεοκλασικισμού μια αντιοικονομική και πολυδαίδαλη κοινωνική λειτουργία. Αντ' αυτού, η οικονομία και η απλότητα που χαρακτήριζαν την ελληνική αρχαιότητα μπορούσαν να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για την αναγέννηση της Δύσης.

Αν και το ζήτημα της εθνικής συγκρότησης των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών αναμφισβήτητα ξεπερνά σε συνθετότητα την παρούσα ερμηνεία της αναδιάρθρωσης, είναι ξεκάθαρο ότι η πολιτισμική αναθεώρηση δεν αποτελεί αποκλειστικά αναστοχαστικό ερώτημα των νεοσυσταθέντων εθνικών κρατών αλλά τίθεται στη βάση της αντιπαλότητας για την κυριαρχία της Ευρώπης και του κόσμου. Είναι η όξυνση της διαφοροποίησης αυτή που οδηγεί σε νέες εγκοπώσεις του παρελθόντος. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, στα πλαίσια αυτής της σύγκρουσης κατευθύνθηκαν σε ένα εκλεκτισμό των πηγών, ανατρέχοντας τόσο σε αθηναϊκές όσο και σε ρωμαϊκές, ετρουσκικές και αιγυπτιακές πηγές.

Η Ελλάδα απ' την άλλη, αν και δεν συμμετείχε στους ιδεολογικούς αναβρασμούς της Ευρώπης βίωσε τις δικές της αντιφάσεις. Η αμήχανη συνύπαρξη μιας οθωμανικής παράδοσης, ζωντανής ακόμα στις μνήμες και τις πρακτικές της καθημερινής ζωής με τις ξενόφερτες επιταγές και το όραμα του εκσυγχρονισμού προκάλεσαν ψυχολογική σύγχυση και διχασμό στις μάζες των ντόπιων κατοίκων. Πριν όμως δούμε πως εκφράστηκε αυτή η αμφίθυμη συμπεριφορά, θα πρέπει να εξετάσουμε την επιρροή που άσκησαν τα δυτικοευρωπαϊκά ιδεώδη στη συγκρότηση της εντόπιας εθνικής ταυτότητας και συνείδησης.

Επιρροή των ιδεών περί Ελλάδας - ευρωπαϊκός Ελληνισμός¹⁰

Η Ελλάδα, που ως όραμα καλλιεργήθηκε στην Ευρώπη από την Αναγέννηση και μετά, αναπαρίσταται στο επίπεδο του συμβολισμού, ως τόπος ιερός και μιαιρός ταυτόχρονα. Σύμφωνα με τον Λόρδο Βύρωνα, η Ελλάδα, αν και "θλιβερό απομεινάρι περασμένων μεγαλείων", παρέμενε "ιερή γη". Συνώνυμο της ομορφιάς, της αλήθειας, της λογικής και της ελευθερίας απ' τη μία αλλά και σπιλωμένη από το μίasma του τουρκικού πολιτισμού απ' την άλλη. Η κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας στα μάτια πολλών Δυτικών συνέπιπτε με την "κοσμική εκδοχή της Πτώση από τον Παράδεισο"¹¹. Η ανακάλυψη των σημαδιών της τουρκικής επίδρασης (ορισμένοι ίσως πρόσθεταν και της βυζαντινής) στην πολιτισμική κληρονομιά μιας χώρας, που όφειλε να εμφανίζεται ως κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού, δε μπορούσε παρά να προκαλεί απογοήτευση και εξ' ορισμού να τοποθετεί τους σύγχρονους Έλληνες σε πολιτισμικά υποβαθμισμένη και ταπεινωτική θέση. Ενώ για τους Έλληνες οι δύο πραγματικότητες συνυπήρχαν, για τους νεοκλασικιστές θεωρούνταν αντίπαλες. Για τους ευρωπαίους, η τότε σύγχρονη Ελλάδα φάνταζε ως ατελής μετενσάρκωση του αρχαίου της εαυτού. Για τους περισσότερους περιηγητές, ταξιδιώτες και συγγραφείς η Ελλάδα καταλάμβανε ένα λογοτεχνικό χώρο, δεν αντανάκλουσε έναν πραγματικό τόπο¹². Στις περισσότερες ταξιδιωτικές αφηγήσεις και περιγραφές της εποχής διαφαίνεται πως η συνάντηση με τους σύγχρονους κατοίκους της αρχαίας Ελλάδας προκαλεί από αμηχανία έως δυσφορία¹³. «Ο υπαρκτός χώρος, οι άνθρωποι, τα σπίτια και η κοινωνία συνήθως απουσίαζαν από τους τοπιογραφικούς πίνακες ή αποτελούσαν θολό και διακοσμητικό συμπλήρωμα των κλασικών μνημείων»¹⁴. Δεν είναι όμως μόνο οι περιηγητές του 18ου και 19ου αιώνα που απογοητεύτηκαν από το παρόν της Ελλάδας. Οι Γερμανοί που δούλεψαν ή εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα συνάντησαν

Ερείπια βυζαντινών κατοικιών ανατολικά του αγοραίου Κολωνού

10. Την έννοια 'ελληνισμός' [Hellenism] δανειζόμαστε από τη Λεοντή (1998:26, σ.τ.μ.), η οποία, σύμφωνα με τον Π. Στογιάννο, μεταφραστική του έργου της, τον χρησιμοποιεί ως «το ελληνικό ιδεώδες της νεότερης Δύσης».

11. Βλ. Herzfeld 1998:39.

12. Ο Eisner σχολιάζοντας τους περιηγητές της Μεγάλης Περιοδείας τον 18ο αιώνα παρατηρεί: "Βέβαια ένας από τους λόγους που οι πρώτοι περιηγητές γέμισαν τις περιγραφές τους με αναφορές σε κλασικά κείμενα ήταν ότι πολλές από τις τοποθεσίες υφίσταντο μόνο στα κείμενα. Πάρα πολλές τοποθεσίες της αρχαιότητας βρίσκονται κάτω από το χώμα... και όσες δεν ήταν χαμένες έχαναν τα ομορφότερα κομμάτια από λεηλασίες [...] Τα μέρη αυτά παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμα και γι' αυτούς που τα είχαν επισκεφτεί, περισσότερο λογοτεχνικοί τόποι παρά γεωγραφικές πραγματικότητες». Βλ. Λεοντή 1998: 84.

13. Η απάντηση του Chateaubriand στον Μπέη του Μυστρά όταν τον ρωτάει γιατί ταξιδεύει έχει μείνει παροιμιώδης- «Απάντησα πως ταξιδεύω για να κοιτάξω ανθρώπους και κυρίως τους νεκρούς Έλληνες».

14. Βλ. Μάρτος 2005:116

Ο συνοικισμός Βλασαρού κάτω από την Ακρόπολη

Ο χώρος της Ακρόπολης πριν καθαριστεί από τα μεταγενέστερα κτήρια

μια χώρα με τρομερή φτώχεια και επιδημίες και –κυρίως– έναν λαό που δεν είχε καμία σχέση με τους Έλληνες του Hölderlin, του David και του Winckelmann. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αντιλήψεις και αναπαραστάσεις για την Ελλάδα επέδρασαν καθοριστικά στη διαχείριση και διαμόρφωση του αστικού τοπίου. Αξίζει λοιπόν να δούμε πώς ο τόπος οργανώνεται σε τοπικό επίπεδο, πώς ο τόπος στον οποίο παραπέμπουν οι ταξιδιώτες επηρεάζει τον λόγο των ‘ντόπιων’ κατοίκων .

Η σύγχρονη πόλη, αν επιθυμούσε να λάβει μέρος στον στίβο της ‘προόδου’, όφειλε να αποκαθαρθεί από τα ανεπιθύμητα σημάδια του οθωμανικού παρελθόντος. Συνέπεια αυτής της ‘καθαρεύουσας’ επιλογής, πέρα από τη ψυχολογική σύγχυση και την κρίση ταυτότητας που προκάλεσε στις μάζες των ντόπιων κατοίκων, ήταν και οι τρομερές καταστροφές που επέφερε στα μεταγενέστερα στρώματα του παλιμψηστου της πόλης. «Ακριβώς όπως η επίσημη γλώσσα, έτσι και η επίσημη πόλη είναι καθαρεύουσα. Ακριβώς όπως η γλώσσα, έτσι και η πόλη αποτίναξε κάθε μεταγενέστερη κληρονομιά, γύρεψε να μηδενίσει τον ενδιάμεσο χρόνο»¹⁵. Ενδεικτικό στοιχείο της απόρριψης κάθε επαφής με το πρόσφατο παρελθόν είναι η συχνότητα καταστροφής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων. Στις περισσότερες ανασκαφές ακολουθούσαν την ίδια τακτική: καταστροφή όλων των μεταγενέστερων στρωμάτων ώστε να αποκαλυφθούν οι κλασικές αρχαιότητες¹⁶.

Η Λεοντή αναφερόμενη στον τρόπο που εκφράστηκαν αυτές οι αντιλήψεις, λέει ότι από τις αρχές του 19ου αιώνα, «οι Ευρωπαίοι άρχισαν να καλλιεργούν στην Ελλάδα αφηγήσεις, μεθόδους, κανόνες συμπεριφοράς, τρόπους έκφρασης και θεσμούς ενός λόγου του Ελληνισμού. Όλα αυτά λειτούργησαν ως πειθαρχικές πρακτικές... συστήματα γνώσης που ρυθμίζουν τη σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία και το χώρο. Στο χώρο των ερειπίων, οι πειθαρχικές πρακτικές του Ελληνισμού άσκησαν την εξουσία τους στα άτομα, ελέγχοντας την πρόσβαση και διαχωρίζοντας τις ‘ασφαλείς’ ιδέες από τους ‘επικίνδυνους’ πληθυσμούς».

Οδηγούμαστε λοιπόν στο ζήτημα της σχέσης των εθνικών διαχειριστών της πολιτισμικής κληρονομιάς και των δυτικών επιτηρητών τους. Για τους Έλληνες τίθεται ένα οδυνηρό δίλημμα: σε ποιο βαθμό πρέπει συνειδητά να ακολουθήσουν την εμμονή της Δύσης στην εικόνα του κλασικού πολιτισμού. Οι περισσότερες μελέτες αναφέρονται στην επιρροή των δυτικοευρωπαϊκών ιδεών και προτύπων με όρους παθητικής υποταγής και σαρωτικής υποχώρησης. Η προσέγγιση ωστόσο της αμφίσημης αυτής σχέσης ως στρατηγικής και ως εργαλείου διαπραγμάτευσης σε έναν αναμφισβήτητο άνιστο αγώνα φαίνεται να υπόσχεται περισσότερα στο επίπεδο της ερμηνείας¹⁷. Η υιοθέτηση κλασικιστικών προτύπων σε πεδία όπως η ένδυση, η γλώσσα και η αρχιτεκτονική δεν αποκαλύπτει απαραίτητα την πειθήνια υπόδηση ρόλων. «Η ελληνική ελίτ μπορεί να υιοθέτησε για λόγους εσωτερικής καταστολής τους νεοκλασικούς κώδικες στη γλώσσα και σε άλλους τομείς του πολιτισμού, τους ανάπτυνε όμως και προς την κατεύθυνση ενός ενεργητικού και συνεχούς αγώνα για να αποσπάσει τον ορισμό του ελληνικού πολιτισμού από τα χέρια των ξένων». Ο Herzfeld ερμηνεύει λοιπόν την κυριαρχία του νεοκλασικισμού ως στρατηγική ‘αυτοπαρουσίασης’ των εντόπιων προς τους δυτικούς¹⁸. Με αυτό τον τρόπο, υποστηρίζει, επιδίωκαν τόσο την απελευθέρωση από την οθωμανική κληρονομιά όσο και από το συγκαταβατικό βλέμμα των δυτικών.

Πολλοί μελετητές άλλωστε επισημαίνουν ότι ο θρίαμβος του νεοκλασικισμού δεν ήταν ολοκληρωτικός. Ενώ εισήγαγε μια νέα αντίληψη για τον χώρο δεν κατάφερε να εξαλείψει τις υπάρχουσες σχέσεις και παραδόσεις του χώρου. Παράλληλα με το νεοκλασικισμό, οι κάτοικοι των ελληνικών πόλεων έκαναν χρήση και άλλων ‘εναλλακτικών’, λαϊκών αρχιτεκτονικών ιδιωμάτων. Η παράδοση της μακεδονικής και βυζαντινής αρχιτεκτονικής παρέμεινε ζωντανή στην ελληνική επικράτεια καθ’ όλη την περίοδο ‘θριάμβου’ του νεοκλασικισμού. Η συνύπαρξη αυτή εκφράζει τόσο την ένταση ανάμεσα στους δύο πόλους της νεοελληνικής ταυτότητας όσο

15. Βλ. Πολίτης 1993:85

16. Ο Μπίρης (1999, 40) γράφοντας για τις πρώτες εργασίες ‘καθαρισμού’ της Ακρόπολης, αναφέρει: «Αι εργασίαι [...] συνεχίστηκαν [...] χωρίς μελέτην και χωρίς διάκρισιν, παρά μόνον χρονολογικήν. Δεν εφείσθη ο κύκλος εκείνος των κλασικιστών επιστημόνων και αισθητικών ουδέ κατ’ ελάχιστον των καταλοίπων της τέχνης και της ιστορίας των βυζαντινών[...] και μεταβυζαντινών χρόνων Απηξίωσαν ακόμη και να απεικονίσουν τουλάχιστον τα πλέον ενδιαφέροντα εξ’ αυτών, προτού τα καταστρέψουν».

17. Βλ. Καυταντζόγλου 2001:89

18. Τα δισημικά ζεύγη αποτελούν αναπαραστάσεις ενός προβλήματος ταυτότητας το οποίο αντιμετωπίζουν όλοι οι άνθρωποι: εκείνου της εξισορρόπησης ανάμεσα στη γνώση του εαυτού και την ανάγκη της αυτοπαρουσίασης σε πιο ισχυρούς άλλους. Το πρόβλημα αυτό παράγει μια μόνιμη ένταση ανάμεσα στην επίσημη αυτοπαρουσίαση και την πιο ιδιωτική και ανεπίσημη αυτογνωσία. Βλ. εισαγωγή Herzfeld.

και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση αφού δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου νεοκλασικοί κίονες και αετώματα συνυπάρχουν με σαχινισιά και καμάρες.

Ο Δημαράς απ' την άλλη, στο βιβλίο του Νεοελληνικός Διαφωτισμός απορρίπτοντας, από τη δική του σκοπιά, την ολοκληρωτική υποταγή στις ευρωπαϊκές επιταγές μεταφέρει μια άλλη πλευρά της σχέσης. Θέτει το ζήτημα της αντιπαλότητας προς τους 'ξένους' και ερμηνεύει την υιοθέτηση του νεοκλασικισμού ως αντίδραση στη στάση τους: "Την παλιά ευψυχία, τη ενισχυμένη και από τον ωραίο προεπαναστατικό φιλελληνισμό, την είχε διαδεχθεί μία εκνευρισμένη τάση προς την επίδειξη των εθνικών αρετών. Σε αυτό συντελούσε πολύ η αυστηρή κριτική την οποία ασκούσαν οι ξένοι οι οποίοι είχαν αποβάλλει ολότελα το φιλελληνισμό. Ιδιαίτερα οι θεωρίες του Fallmerayer, αγγίζοντας ακριβώς αυτό που είχε αποτελέσει τη βάση για τη φιλελληνική κίνηση, την αρχαία καταγωγή των νέων Ελλήνων, προκαλούσαν έντονα την αντίδραση. Από την αντίδραση αυτή βγαίνει ένας Παπαρηγόπουλος, βγαίνει η νεοελληνική λαογραφική απασχόληση. Αλλά από την ίδια αντίδραση βγαίνει και ο πλέον άκρατος κλασικισμός, η προσπάθεια για να αποδειχθεί η νέα ελληνική κοινωνία άμεσος συνεχιστής της αρχαίας..."

Πιο συγκεκριμένα, τη σχέση του ντόπιου πληθυσμού με την εφαρμογή των νεοκλασικών πρότυπων στον αστικό χώρο της νέας πρωτεύουσας καθώς και με το κανονιστικό πλαίσιο που μια τέτοια επιλογή επέβαλε θα τη δούμε στη συνέχεια, αφού πρώτα εξετάσουμε το πώς αποτυπώθηκαν και εφαρμόστηκαν αυτές οι αρχές στα σχέδια και στο χώρο.

Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας

Οι παράγοντες που καθόρισαν την επιλογή της νέας πρωτεύουσας και σε μεγάλο βαθμό όρισαν το μέλλον της, όπως είδαμε και παραπάνω, ήταν κυρίως πολιτισμικοί και ιδεολογικοί παρά πρακτικοί. Η απόφαση φυσικά, δεν ήταν ομόφωνη. Τα διάφορα τοπικά συμφέροντα σε συνδυασμό με το αποκεντρωτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας προωθούσαν πόλεις σε διάφορα μέρη της χώρας. Η Κόρινθος, τα Μέγαρα, το Άργος, η Τρίπολη, η Σύρος και φυσικά το Ναύπλιο ήταν μερικές μόνο από τις προτάσεις. Η γοητεία ωστόσο που ασκούσε η Αθήνα, περισσότερο βέβαια ως ιδέα και λιγότερο ως πραγματική πόλη, συνοψίζεται στα λεγόμενα του Georg Ludwig von Maurer, μέλος της τριμελούς βαυαρικής αντιβασιλείας. «...υπέρ της Αθήνας» έγραψε «συνηγορούσαν όλες εκείνες οι αναμνήσεις για τον αττικό πολιτισμό, για τις τέχνες, για τις επιστήμες, για την αθάνατη πολεμική της δόξα. [...] Ποιος βασιλιάς θα μπορούσε να διαλέξει άλλη έδρα για την Κυβέρνησή του, τη στιγμή που έχει στα χέρια του την πνευματική έδρα του κόσμου;»¹⁹. Αν και οι προστάτιδες δυνάμεις είχαν ήδη κερδίσει νομιμοποίηση εμπλοκής στα εσωτερικά της Ελλάδος με τη στάση που κράτησαν κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, με την επίκληση του ρομαντικού κλασικισμού κέρδισαν ευρύ πλέον έρεισμα παρέμβασης στον τρόπο συγκρότησης του νεοσύστατου κράτους.

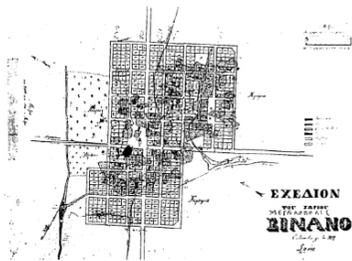
Ωστόσο, αν και "στο βάθος του χρόνου" ο ελληνικός λαός "είναι ανεξάρτητος και δοσμένος στον πολιτισμό", το μετεπαναστατικό του παρόν δεν θεωρούνταν φερέγγυο. Οι ιδέες και οι θεσμοί του θεωρούνταν πολλές φορές εμπόδιο στην επίτευξη των ευρωπαϊκών επιδιώξεων. Η επιρροή της Ρωσίας (υποστήριξη στην Ελληνική επανάσταση και μετέπειτα πολιτικές διασυνδέσεις -Καποδίστριας, ρωσόφιλο κόμμα) καθώς και η βυζαντινορθόδοξη νοηματοδότηση της εθνικής του ταυτότητας δεν εξυπηρετούσαν την οικοδόμηση ενός πρότυπου κράτους-κατά τις δυτικές επιδιώξεις, για την Ανατολή²⁰. Το βασίλειο σύμφωνα με τον Thiersch, όφειλε να είναι «θεμέλιο ενός συστήματος κρατών, που θα αντιστάθμιζε τη δύναμη του Βορρά και της Ανατολής». Βλέπουμε λοιπόν ότι οι Βαυαροί συνέδεαν τη διαδικασία οικοδόμησης ενός πρότυπου κράτους με την οριενταλιστική διάκριση, την κυριαρχία δηλαδή της Δύσης επί της Ανατολής καθώς και την εξουδετέρωση

Η εκκλησία Αγ. Αποστόλων ανάμεσα σε ερείπια της αρχαιότητας

19. Ωστόσο, δεν μοιράστηκαν όλοι τον ίδιο ενθουσιασμό για τη μεταφορά της πρωτεύουσας. «Η μεταφορά προκαλέσει 'μέγα θρήνο' και 'κατάρεις', γιατί ξεσπιτώθηκαν Αθηναίοι για τη διαμονή στρατιωτών, διοικητών και εκκλησιαστικών υπαλλήλων και δημιουργήθηκαν καταστάματα. Η εσπευσμένη μεταφορά κατακρίθηκε από την κοινή γνώμη [...], αλλά ακόμα και από στελέχη της νέας εξουσίας» Βλ. Μάρτος.

20. «...η σημασία του θέματος που μας απασχολεί αυξάνει όσο πιο πολύ θεωρεί κανείς τη σημερινή εποχή σαν την αρχή μιας νέας εποχής για την Ανατολή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι λαοί αυτών των απέραντων χωρών θα δουν αυτό που γίνεται για την Ελλάδα, σαν ένα παράδειγμα για αυτούς αν τα πεπρωμένα των κλονιζόμενων αυτοκρατοριών τους εκπληρωθούν...» (Thiersch F., αναφ. στο Μάρτος 2005:134).

Το σχέδιο της νέας Μεγαλόπολις (χωριό Σινάνο) από τον Sanne, 1837 (από το αρχείο του ΥΠΕΧΩΔΕ)

της ρωσικής επιρροής. Για να επιτευχθεί όμως αυτός ο στόχος, δεν αρκούσε να δημιουργηθεί θεσμικά και υλικά, ένα νέο κράτος, αλλά ένα νέο έθνος. Οι Βαυαροί αυτό που πρότειναν στην ουσία, ήταν μια διαδικασία αλλαγής του εθνικού πνεύματος από την επαναστατική νοηματοδότηση (Μεγάλη Ιδέα) στη νεοκλασική και οριενταλιστική²¹. Το νέο ελληνικό έθνος έπρεπε να αναγάγει το μερικό (κλασική Αθήνα) σε Όλο, σε απόλυτο πνεύμα. Η Αθήνα του νεοκλασικισμού ήταν ο χώρος και το νόημα που θα έκαναν διακριτή τη διόρθωση της εθνικής συνείδησης²². Η μεταφορά λοιπόν της πρωτεύουσας και δη η επιλογή της Αθήνας, εξυπηρετούσε άψογα την επιδιωκόμενη μετατόπιση των νοηματοδοτήσεων. Αποτύπωνε ξεκάθαρα τη μετάθεση του χωρικού συμβόλου αυτών των νοηματοδοτήσεων από το Ναύπλιο στην Αθήνα, από την Κωνσταντινούπολη στην Αθήνα. Με αυτή τη στρατηγική κίνηση, η νέα εξουσία των Βαυαρών απ' τη μία εξέφραζε την αντίθεσή της στις παλαιότερες εξουσίες (-της επανάστασης, των οπλαρχηγών, του Καποδίστρια) που είχαν την έδρα τους στο Ναύπλιο και από την άλλη ακύρωνε τις επαναστατικές στοχεύσεις για εξάπλωση των συνόρων και μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη. Τη Μεγάλη Ιδέα²³ αντικαθιστούσε η μεγάλη ιδέα της ανοικοδόμησης της Αθήνας²⁴. Ενώ η μία προϋπέθετε την υλοποίησή της στα πεδία των μαχών, η άλλη επέμενε στην εκπολιτιστική αποστολή της Ελλάδας και στην κατάκτηση της Ανατολής με τη μετάδοση των φώτων της Δύσης.

Στη συνέχεια, με μεγαλοπρεπείς τελετές και εγκαινία, η νέα κυβέρνηση επιδίωξε να αποσιωπήσει τις όποιες αντιδράσεις ή αμφισβητήσεις και να παρουσιάσει τη μεταφορά της πρωτεύουσας ως αναπόφευκτη, νόμιμη και αμετάκλητη. Έτσι το τελετουργικό των εορτών χάραξε στη μνήμη του λαού την απαρχή μιας νέας εποχής. Η Αθήνα ανέλαβε έναν κατεξοχήν συμβολικό ρόλο στη συνείδηση του έθνους²⁵.

Πολεοδομικός σχεδιασμός στο νέο κράτος

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εγκρίθηκαν πάνω από 170 σχέδια για νέες πόλεις και επεκτάσεις. Ο σχεδιασμός πόλεων, σε μεγάλη αλλά και σε μικρή κλίμακα, έγινε σύμβολο της προόδου. Παρά τις διεθνείς εξελίξεις και τις εσωτερικές ανατροπές που σημάδεψαν τις διοικήσεις του Καποδίστρια, του Όθωνα και του Γεωργίου Α' η εκπόνηση και η ολοκλήρωση μεγάλων πολεοδομικών σχεδίων και αρχιτεκτονικών εργασιών παρουσιάζει αξιοσημείωτη συνέχεια και συνέπεια, αναντίστοιχη πολλές φορές με τις κοινωνικές συνθήκες και τις οικονομικές δυνατότητες του νέου κράτους.

Η ανοικοδόμηση των περισσότερων νεοελληνικών πόλεων βασίστηκε στο εξής τριμερές σχήμα: αρχικά η κυβέρνηση αναλάμβανε τη γενική οργάνωση, το σχεδιασμό του αστικού χώρου, στη συνέχεια οι νεοσύστατες τοπικές αρχές αναλάμβαναν την εφαρμογή του σχεδίου απαλλοτριώνοντας τις απαραίτητες εκτάσεις και κατασκευάζοντας τα δημόσια κτίρια και τις απαραίτητες υποδομές και τέλος, η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν αυτή που στην πραγματικότητα έδινε υλική υπόσταση στα σχέδια. Απ' τη μία, οι απλοί πολίτες με την κατασκευή των ιδιωτικών κατοικιών και από την άλλη η μεγαλοαστική τάξη και κατά κύριο λόγο οι πλούσιοι ομογενείς των παροικιών, με τις δωρεές κοινωφελών ιδρυμάτων. Τα μνημειακά κτίρια των περισσότερων πόλεων οφείλονται σε δωρεές των «μεγάλων εθνικών ευεργετών». Οι πλούσιοι ομογενείς των παροικιών εμπνεόμενοι από κάποιον ρομαντισμό για την πατρίδα τους αλλά και από οικονομικά κίνητρα- την αποφυγή φορολογίας, ενίσχυαν και επιδοτούσαν την ανοικοδόμηση και την κατασκευή κτιρίων παιδείας και πολιτισμού καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Όσον αφορά στα σχέδια, όταν επρόκειτο για νέες πόλεις, βασιζόταν πάντα σε ένα κανονικό ορθογώνιο πλέγμα δρόμων ενώ στις επεκτάσεις υφιστάμενων πόλεων, οι πολεοδομικές λύσεις ποίκιλλαν. Σε ορισμένες περιπτώσεις όπως για παράδειγμα

21.«...η σημασία του θέματος που μας απασχολεί αυξάνει όσο πιο πολύ θεωρεί κανείς τη σημερινή εποχή σαν την αρχή μιας νέας εποχής για την Ανατολή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι λαοί αυτών των απέραντων χωρών θα δουν αυτό που γίνεται για την Ελλάδα, σαν ένα παράδειγμα για αυτούς αν τα πεπρωμένα των κλονιζόμενων αυτοκρατοριών τους εκπληρωθούν...» (Thiersch F., αναφ. στο Μάρτος 2005:134).

22. Βλ. Μάρτο 2005.

23. Αν και η Μεγάλη Ιδέα ως όρος εισήχθη στα μέσα του 19ου αιώνα, ο στόχος της επέκτασης των εθνικών συνόρων και της προσάρτησης-απελευθέρωσης της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας υφίσταντο απ' την πρώτη στιγμή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους.

24. Ο Μάρτος (ό.π.:125), πέρα από τους ιδεολογικούς ή πολιτικούς παράγοντες που επηρέασαν την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας εισάγει και μια άλλη πτυχή, αυτή του εμπορίου αρχαιοτήτων. Η Αθήνα, αναφέρει, και μέσω αυτής ολόκληρη η Ελλάδα αποτέλεσε σημαντική πηγή τροφοδοσίας των μουσείων της Ευρώπης με αρχαιολογικό υλικό. Συσχετίζει λοιπόν το ενδιαφέρον των πνευματικών κύκλων της Ευρώπης με την ανανέωση αυτού του υλικού.

25. Βλ. Μπαστέα ό.π.:28

στο σχέδιο της Νέας Κορίνθου ή του Διακόπτη Κυθήρων, ο κάναβος (ορθοκανονική κατάτμηση του χώρου) επιβάλλεται στον παραδοσιακό ιστό της παλιάς πόλης ενώ σε άλλες, για παράδειγμα στην περίπτωση της Ναυπάκτου και του Αγρινίου, ο παραδοσιακός ιστός διατηρείται²⁶ και το ορθοκανονικό σχέδιο. Το αρχικό σχέδιο της πόλης ανέλαβαν και εκπόνησαν το 1833, ο Σταμάτιος Κλεάνθης και ο Eduard Schaubert. Κατά τη διάρκεια της αντιβασιλείας, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και πριν από την άφιξη του Όθωνα, η προσωρινή ελληνική κυβέρνηση, ανέθεσε στους δύο νέους αρχιτέκτονες, το σχεδιασμό των νέων Αθηνών. Όπως ανέφερε αργότερα ο Κλεάνθης, το σχέδιο έπρεπε να είναι: «εφάμιλλον της αρχαίας δόξης και λαμπρότητος της πόλεως ταύτης, και άξιον του αιώνος εις τον οποίον ζώμεν». Οι δύο αρχιτέκτονες σχεδίασαν τη νέα πρωτεύουσα σύμφωνα με τις πολεοδομικές αρχές που επικρατούσαν στις νεοκλασικές κηπουπόλεις του πρώιμου 19ου αιώνα. Η Αθήνα των Κλεάνθη και Schaubert είχε έκταση 2.890 στρέμματα και είχε υπολογιστεί ότι θα 'στέγαζε' 35-40.000 κατοίκους. Το σχέδιο που πρότειναν συνοδευόταν από ένα εκτενές υπόμνημα όπου περιέγραφαν την ιδέα της πόλης που οραματιζόνταν και ανέλυαν τις λεπτομέρειες της σύνθεσης.

Το σχέδιο της νέας Κορίνθου από τον E. Schaubert, 1836 (από το αρχείο του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας κ Δημοσίων Έργων)

Στην περίπτωση των ελληνικών πόλεων όμως, η εφαρμογή του γεωμετρικού κανόβου εξυπηρέτησε και έναν επιπλέον στόχο. Διαφοροποίησε τις νέες πόλεις από τις δαιδαλώδεις πόλεις της Τουρκοκρατίας. Το πέρασμα από την τουρκοκρατία στην ανεξαρτησία καθώς και η σχέση με τις πρωτεύουσες των δυτικών χωρών αποτυπωνόταν πλέον ξεκάθαρα στον χώρο²⁷. Όπως χαρακτηριστικά είπε ο Στ. Βούλγαρης, Κερκυραίος μηχανικός του γαλλικού στρατού και συνεργάτης του Καποδίστρια, τα νέα σχέδια σήμαναν το πέρασμα «απ' τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό»²⁸. «Η ευθεία γραμμή και η ορθή γωνία έγιναν σύμβολα της ανεξαρτησίας». Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας το τυπικό οικοδομικό τετράγωνο αντικαθιστά τις παραδοσιακές, συνήθως εθνοτικές, γειτονίες, τους μαχαλάδες της προεπαναστατικής περιόδου. Αντίστοιχα, τα κτίρια της οθωμανικής περιόδου αλλά και παλαιότερα (για παράδειγμα κάποια ενετικά οικοδομήματα στο Ναύπλιο) 'εμπλουτίζονται' με νεοκλασικά στοιχεία, γείσα, αετώματα κ.τ.λ. ενώ στοιχεία που θεωρούνταν τούρκικης προέλευσης όπως τα σαχνισιά καθαιρούνται. Στην περίπτωση του Ναυπλίου μάλιστα, γίνεται έπειτα από τη διαταγή του ίδιου του Καποδίστρια!

26. Ακόμα και στις περιπτώσεις όμως που ο παραδοσιακός ιστός των πόλεων διατηρήθηκε, αντιμετωπίστηκε με όρους γραφικότητας ή εξωπισμού. Ο Klenze για παράδειγμα στους «διάσημους αφορισμούς» του, καταδικάζει τον «στείρο κλασικισμό της κεντρικής Ευρώπης» επικαλούμενος τη «γραφική ενέργεια» της μεσογειακής πόλης. Βλ. Hastingoglou-Martiniadis ό.π.: 103.

27. Μετά την πυρκαγιά στην Λάρισα το 1882, ο επανασχεδιασμός της επαγγέλεται ως εξής: «την Λάρισαν την νέαν, την ανοικτόδρομον, την ρυμοτομεισθήσαν, την με γραμμάς ευρείας, τολμηράς, την υποστάσαν αληθές ξεκοίλασμα, την ξετουρκισθείσαν...»(κείμενο του 1892

28. Οι τελευταίες Οθωμανικές κυβερνήσεις (από τις αρχές του 19ου αιώνα) υπό την πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και στην προσπάθειά τους να μετατρέψουν την οθωμανική αυτοκρατορία σε ένα νεωτεριστικό συγκεντρωτικό κράτος προχωρούν και αυτές σε ένα πρόγραμμα δυτικο-ποίησης εισάγονταν πλήθος μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) που ακολουθούν τα δυτικά πρότυπα.

29. Βλ. Μπαστέα ό.π.: 107.

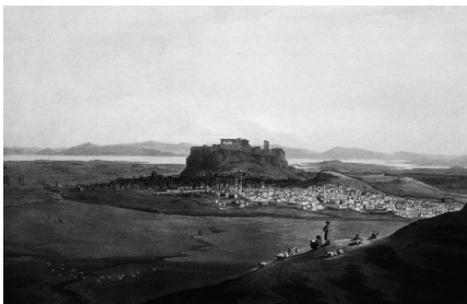
Ο νέος πολεοδομικός σχεδιασμός απαιτούσε ιστορική αναφορά, γεωμετρικότητα, ποσοτικό και λειτουργικό προγραμματισμό, ορθολογιστική χρήση του χώρου, άρτια κατασκευαστική τεχνική, μα πάνω απ' όλα κεντρική διαχείριση. Η εφαρμογή των νέων σχεδίων λοιπόν, σε ένα περιβάλλον με μακρά παράδοση στην τοπική αυτονομία, στην αρχή τουλάχιστον δε μπορούσε παρά να γίνει με όρους κανονιστικούς, μέσω δηλαδή ενός ισχυρού θεσμικού πλαισίου. Οι επίσημοι διαχειριστές του χώρου καθόρισαν πλήρως το πλαίσιο ανοικοδόμησης των νέων πόλεων με βασικό στόχο τη δημιουργία ενός ομοιογενούς αστικού χώρου (κατά τα δυτικά πρότυπα) και την προώθηση μιας κοινής εθνικής συνείδησης. Η κυβέρνηση και οι κατά τόπους αντιπρόσωποί της, ορίζοντας κανονισμούς και θεσπίζοντας περιορισμούς, απέκτησαν το δικαίωμα να ελέγχουν τόσο το δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό χώρο.

Το πρώτο διάταγμα «Περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών» που δημοσιεύτηκε το 1835 έθεσε τις γενικές αρχές οικοδόμησης. «...έθεσε ουσιαστικά τις βάσεις της αστικοποίησης ενός χώρου που ως τότε ήταν κυρίως αγροτικός»²⁹. Το διάταγμα καθόρισε τη σωστή τοποθέτηση των νέων οικισμών, όρισε ζώνες χρήσεων (οι σταύλοι, τα σφαγεία, τα κοιμητήρια, τα νοσοκομεία, οι φυλακές έπρεπε να βρίσκονται έξω από την πόλη), ανέφερε τα πλεονεκτήματα του ορθογωνικού σχεδίου και ανήγγειλε τη δημιουργία και τη λιθόστρωση πλατειών, οδών και πεζοδρομίων. Μεταξύ άλλων όρισε το ύψος των κατοικιών στους δύο ορόφους, ιδίως στις σεισημογενείς περιοχές, και απαγόρευσε τη χρήση «λαμπρών χρωμάτων» στο εξωτερικό των κτισμάτων. Τον επόμενο χρόνο ακολούθησαν δύο ακόμα

βασιλικά διατάγματα: το «Περί εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», το οποίο προσδιόριζε τις βασικές πολεοδομικές προδιαγραφές της πρωτεύουσας και το «Περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών», το οποίο ανέλυε με λεπτομέρεια όλα τα σχετικά με τα δημόσια κτίρια, τον προϋπολογισμό, το σχεδιασμό, τη δημοπράτηση του έργου, την κατασκευή, τα υλικά, την επίβλεψη, τη συντήρηση και την επισκευή. Το 1836 δημοσιεύεται επίσης το ιδρυτικό διάταγμα του σχολείου οικοδομικής που είχε σκοπό να εκπαιδεύσει όσους «επιθυμούν να μορφωθώσιν ως αρχιτεχνίται εις την αρχιτεκτονικήν»³⁰.

Η Εθνική Βιβλιοθήκη, έργο του Θεόφιλου Χάνσεν

Η Αθήνα του 1810 από το ύψωμα της Σχιστής Πέτρας

Ωστόσο, τόσο τα σχέδια όσο και τα νομοσχέδια, στην πλειοψηφία τους, δεν κατάφεραν να εφαρμοστούν. Οι συνεχείς τροποποιήσεις και αναθεωρήσεις τις περισσότερες φορές οδήγησαν σε ένα αποτέλεσμα τελείως διαφορετικό, τουλάχιστον σε επίπεδο αρχών, από το αρχικό σχέδιο. Η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού που οξύνθηκε με την αποχώρηση των βουαρών μηχανικών το 1843, η ανεπάρκεια των τοπικών αρχών να ελέγξουν τα τοπικά συμφέροντα και να εφαρμόσουν την νομοθεσία σε συνδυασμό με τους ανεπαρκείς οικονομικούς πόρους του νεοσύστατου κράτους είχαν ως αποτέλεσμα την έκπτωση των αρχικών μεγαλεπήβολων σχεδίων. Η έκβαση του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) επίσης συνέβαλε καθοριστικά στην διάχυση ενός γενικότερου κλίματος απογοήτευσης. Από το 1860 και μετά, λοιπόν, τα περισσότερα σχέδια είναι πιο συγκρατημένα, παράγονται μαζικά και δίνουν προτεραιότητα στην πρακτικότητα και τη λειτουργικότητα παρά στην αισθητική και τη διακόσμηση. Το πρότυπο της πόλης απλοποιήθηκε έτσι ώστε να μπορεί εύκολα να εφαρμοστεί χωρίς ιδιαίτερες τροποποιήσεις σε όλα τα γεωγραφικά συμφραζόμενα ³¹.

Η Λ. Λεοντίδου μοιάζει πιο απόλυτη σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην αδυναμία εφαρμογής της πολεοδομικής πολιτικής. “Τα πολεοδομικά αδιέξοδα προήλθαν από κοινωνικούς και όχι από οικονομικούς παράγοντες”, αναφέρει κατηγορηματικά. Το διαθέσιμο κεφάλαιο, υποστηρίζει, το προερχόμενο από τα εμβάσματα, τις επιχειρηματικές επενδύσεις αλλά και τις δωρεές του παροικιακού Ελληνισμού, δε διοχετεύτηκε στην εξασφάλιση βασικής υποδομής ή στην ολοκλήρωση του οδικού δικτύου, ούτε βέβαια στην εξασφάλιση φτηνής στέγης. Εστιάζοντας στην περίπτωση της Αθήνας υποστηρίζει ότι “...όσο και αν εξαιρόνταν ο «ευρωπαϊκός» χαρακτήρας της Αθήνας μετά το 1840, η πρωτεύουσα είχε ήδη οικοδομήσει τους φραγμούς στην ανάπτυξη της και είχε θέσει τις βάσεις της πολεοδομικής της συμμόρφωσης”. Αν και πλούσια σε μνημεία, μέγαρα και ανάκτορα, έπασχε από πολεοδομικές υποδομές. Χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι ότι ως τη δεκαετία του 1920 στο μεγαλύτερο μέρος της πόλης δεν υπήρχε εκτεταμένη υδροδότηση, αποχετευτικό δίκτυο ή σύστημα περισυλλογής όμβριων υδάτων.

30. Το σχολείο υπαγόταν στην αρμοδιότητα του Αρχιτεκτονικού Τμήματος της Διευθύνσεως των Δημοσίων Οικοδομών του Υπουργείου Εσωτερικών, του οποίου προϊστάμενος είχε διορισθεί ο Schaubert. Τα μαθήματα άρχισαν το 1837. Αρχικά το ‘Πολυτεχνικόν Σχολείον’, όπως ονομάστηκε, λειτουργούσε μόνο τις Κυριακές ενώ από το 1847 με διευθυντή τον Λυσ. Καυταντζόγλου άρχισε να λειτουργεί καθημερινά και μετονομάστηκε σε ‘Βασιλικόν Πολυτεχνείον’ ή ‘Σχολείον των Τεχνών’.

31. Βλ. Hastaoglou-Martinidis 1995 :109.

Η ανέγερση της πρωτεύουσας

Την εποχή της ανεξαρτησίας, η Αθήνα δεν ήταν παρά ένα έρημο και ερειπωμένο χωριό και ο Πειραιάς μια αφιλόξενη και ακατοίκητη ακτή. Ο πληθυσμός της το 1834, οπότε και ανακηρύχθηκε επίσημα σε πρωτεύουσα, δεν ξεπερνούσε τις 12.000. Όλοι σχεδόν οι ξένοι ταξιδιώτες της εποχής αλλά και πολλοί κάτοικοι συμφωνούν στο ότι η Αθήνα δε διέθετε την κατάλληλη υποδομή για μια πρωτεύουσα. Ο νεαρός αρχιτέκτονας Cristian Hansen, που σχεδίασε το Πανεπιστήμιο και άλλα κτίρια, έγραψε το 1837: “Θα μου ήταν αδύνατο να περιγράψω την πρώτη εντύπωση που μου προξένησε η Αθήνα, μια πόλη τελείως κατεστραμμένη, με τα υπέροχα λείψανα της αρχαιότητας να κείτονται σε σωρούς από ερείπια. Ελάχιστα σπίτια είχαν στέγη και οι δρόμοι ήταν αδιάβατοι επειδή δεν υπήρχε τίποτα όρθιο. Την ίδια εικόνα ερήμωσης παρουσίαζαν και οι γύρω αγροί, που έμοιαζαν να μην

είχαν καλλιεργηθεί ποτέ". Ωστόσο, το 1896 η Αθήνα ήταν πλέον μια πόλη με 123.000 κατοίκους, καλοσχεδιασμένες λεωφόρους, δεντροφυτεμένες πλατείες και επιβλητικές δημόσιες και ιδιωτικές οικοδομές. Ο Τραυλός συνοψίζει τη σημασία του πολεοδομικού σχεδιασμού στο νέο κράτος ως εξής: «Η ιστορία της πολεοδομικής εξελίξεως των νεώτερων Αθηνών είναι μια ατελείωτος σειρά τροποποιήσεων και επεκτάσεων του αρχικού σχεδίου της πόλεως, περιλαμβανομένων εις υπερδισχίλια διατάγματα».

Το αρχικό σχέδιο της πόλης ανέλαβαν και εκπόνησαν το 1833, ο Σταμάτιος Κλεάνθης και ο Eduard Schaubert. Κατά τη διάρκεια της αντιβασιλείας, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και πριν από την άφιξη του Όθωνα, η προσωρινή ελληνική κυβέρνηση, ανέθεσε στους δύο νέους αρχιτέκτονες, το σχεδιασμό των νέων Αθηνών. Όπως ανέφερε αργότερα ο Κλεάνθης, το σχέδιο έπρεπε να είναι: «εφάμιλλον της αρχαίας δόξης και λαμπρότητος της πόλεως ταύτης, και άξιον του αιώνος εις τον οποίον ζώμεν». Οι δύο αρχιτέκτονες σχεδίασαν τη νέα πρωτεύουσα σύμφωνα με τις πολεοδομικές αρχές που επικρατούσαν στις νεοκλασικές κηπουπόλεις του πρώιμου 19ου αιώνα. Η Αθήνα των Κλεάνθη και Schaubert είχε έκταση 2.890 στρέμματα και είχε υπολογιστεί ότι θα 'στέγαζε' 35-40.000 κατοίκους. Το σχέδιο που πρότειναν συνοδευόταν από ένα εκτενές υπόμνημα όπου περιέγραφαν την ιδέα της πόλης που οραματιζόνταν και ανέλυαν τις λεπτομέρειες της σύνθεσης.

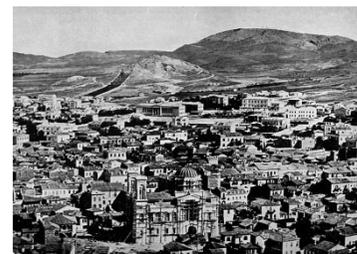
Σύμφωνα με το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert η νέα πόλη απλώνεται στα βόρεια του ιερού βράχου της Ακρόπολης, σε σχετικά επίπεδη περιοχή. Η σύλληψη του σχεδιασμού βασίζεται σε ένα ορθογώνιο ισοσκελές τρίγωνο με το ανάκτορο στην κορυφή της ορθής γωνίας. Η μία πλευρά του τριγώνου υπογραμμίζει τον νοητό άξονα του αρχαίου σταδίου και ταυτίζεται με την οδό Σταδίου ενώ η συμμετρική της είναι η οδός Πειραιώς. Η οδός Αθηνάς διχοτομεί την ορθή γωνία και καταλήγει στη βιβλιοθήκη του Αδριανού ενώ η Ερμού συμπληρώνει την τρίτη πλευρά-βάση του τριγώνου. Σε αυτό το τρίγωνο εγγράφεται και ένα ορθογώνιο που σχηματίζουν 4 'βουλεβάρια' (ενν. βουλεβάρτα, ως 'βουλεβάρια' αναφέρονται στο υπόμνημα των Κλεάνθη και Schaubert), πλάτους 38 μ. Η περιοχή που περικλείουν τα βουλεβάρτα θεωρείται η πιο σημαντική της πόλης.

Το βασιλικό ανάκτορο αποτελεί το κέντρο της νέας σύνθεσης. Δεξιά και αριστερά του παλατιού τοποθετούνται οι δύο βουλές, η Γερουσία και η Βουλή των αντιπροσώπων (παρόλο που το 1833 η Ελλάδα δεν είχε κοινοβουλευτικό σύστημα), ενώ στα βορειοανατολικά προς το Λυκαβηττό τα υπουργεία Οικονομικών και Πολέμου, το Νομισματοκοπείο, η Αποθήκη Υλικού και το Χυτήριο. Οι δύο αρχιτέκτονες σχεδίασαν ένα πλούσιο οικοδομικό πρόγραμμα για τη νέα Αθήνα. Μπορεί απ' τη μία η πρωτεύουσα να ταυτίζεται με τη βασιλική έδρα, απ' την άλλη όμως αναγνωρίζεται ως κέντρο εμπορίου και πολιτισμού. Έτσι στο νέο σχέδιο εντοπίζει κανείς τελωνείο, χρηματιστήριο, καταστήματα, πανεπιστήμιο, βιβλιοθήκη, θέατρα, βοτανικό κήπο και άλλα πολιτιστικά ιδρύματα. Το σχέδιο λοιπόν φαίνεται ότι αντικατόπτριζε όχι τόσο τις πραγματικές ανάγκες και δυνατότητες της πόλης όσο τις φιλοδοξίες του κράτους και τις μελλοντικές ανάγκες μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας.

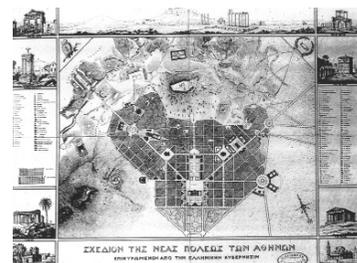
Σχετικά με τις αρχαιότητες, τα εναπομείναντα μνημεία εντάσσονται προσεκτικά στο γεωμετρικό σύνολο ενώ η περιοχή πάνω από τον άξονα Αδριανού-Πανδρόσου-Ηφαιστου προβλέπεται για ανασκαφή και ανάδειξη του 'τοπίου των αρχαίων Αθηνών'. Μπορεί η νέα πόλη να χτίζεται μακριά σχετικά από το λόφο της Ακρόπολης, εξακολουθεί όμως να αναφέρεται σε αυτόν. «...ο εξώστης των βασιλικών ανακτόρων ν' απολαμβάνη [...] της πλουσίας εις υπερηφάνους αναμνήσεις Ακροπόλεως». Τα ερείπια της κλασικής εποχής συνήθως χρησιμοποιούνται ως 'points de vue', ως ωραίες καταλήψεις για τους δρόμους, ως σημεία προσανατολισμού για τα νέα κτίρια. Στόχος των αρχιτεκτόνων

Οι τάφοι στο Α νεκροταφείο Αθηνών συμπληρώνουν την εικόνα του νεοκλασικισμού στην πρωτεύουσα. Ο τάφος αριστερά είναι του Σλήμαν και σχεδιάστηκε από τον Ziller (1892)

Άποψη της Αθήνας από την Ακρόπολη προς το Λυκαβηττό, περί το 1860. Διακρίνονται σε πρώτο πλάνο η Μητρόπολη υπό κατασκευή, στο βάθος το κτίριο του Πανεπιστημίου και πίσω οι αδόμητες ακόμα εκτάσεις της Νεάπολης και του Στρέφη

Το πρώτο σχέδιο της Αθήνας από τους Κλεάνθη και Schaubert, 1832 (από το αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού)

ήταν όχι μόνο να ενώσουν την παλιά και την καινούρια πόλη αισθητικά, αλλά να δημιουργήσουν για τους Αθηναίους έναν τόπο διδαχής, μια εστία ηθικής μόρφωσης, ένα φυσικό μουσείο³².

Το σχέδιο της Αθήνας, έπειτα από τις αλλαγές που επέφερε ο Leo von Klenze, 1834

Ωστόσο, μετά την έγκριση του σχεδίου, η τιμή της γης πολλαπλασιάστηκε με αποτέλεσμα η εφαρμογή του σχεδίου να φαντάζει αδύνατη για τα περιορισμένα οικονομικά της πολιτείας. Το συνεχώς αυξανόμενο κόστος των απαιτούμενων απαλλοτριώσεων κατέστησε το σχέδιο ανεδαφικό. Η κοινή αντίληψη ότι το σχέδιο ήταν «πολυτελέστατον» οδήγησε στην αναστολή του. Έτσι το 1834, ο πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος Ι', ανέθεσε στον Γερμανό αρχιτέκτονα Leo von Klenze να επιφέρει στο σχέδιο τις απαραίτητες αλλαγές. Πρωταρχικός στόχος της αναθεώρησης ήταν η μείωση των αποζημιώσεων για απαλλοτριώσεις. Ο Klenze διατήρησε τις βασικές χαράξεις του σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert. Η κύρια αλλαγή του ήταν να μεταφέρει τα ανάκτορα και τα γύρω υπουργεία από την Πλατεία Όθωνος στην περιοχή μεταξύ του Αρείου Πάγου και του λόφου των Νυμφών, κοντά στο Θησείο³³. Στη θέση τους τοποθέτησε τη Μητρόπολη (Ναό του Σωτήρος). Ο κήπος του Λαού που παρέμεινε στον άξονα της οδού Αθηνάς 'έβλεπε' πλέον τη μητρόπολη. Στο αναθεωρημένο σχέδιο επίσης εξαφανίζονται τα πολυδάπανα βουλεβάρτα, στενεύουν οι μεγάλες λεωφόροι, περικόπτονται οι πλατείες και το πράσινο και μειώνεται η έκταση της αρχαιολογικής ζώνης. Ο Klenze προβαίνει στις παραπάνω αλλαγές όχι μόνο για να ικανοποιήσει τα παράπονα των ιδιοκτητών αλλά και γιατί θεωρεί ότι οι φαρδιοί δρόμοι και οι μεγάλες πλατείες δεν ταιριάζουν στο κλίμα και την κλίμακα των νότιων πόλεων. Ο τρόπος που αντιμετωπίζει την πολεοδομία διαφέρει από την γεωμετρική ορθολογιστική προσέγγιση του αυστηρού νεοκλασικισμού. Επηηρεασμένος από τη θεωρία του ρομαντισμού αναζήτησε τις βαθύτερες αρχές της ελληνικής τέχνης και επέμεινε στις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες του αττικού τοπίου³⁴.

Η Λεοντίδου συγκρίνει την αθηναϊκή πολεοδομική συγκρότηση με εκείνη των αποικιοκρατούμενων πόλεων της Αφρικής, της Ασίας, της Νότιας Αμερικής. «Αν και η πολεοδόμηση της Αθήνας δεν αναπαράγει άμεσα και απόλυτα αποικιακά πρότυπα, -είναι άλλωστε αποτέλεσμα πολύ πιο σύνθετων διεργασιών [...], έχει αρκετές συγγένειες με αυτά». Όπως και στις αποικίες η ανάπτυξη είναι εξωγενής. Δεν είναι «το αποτέλεσμα της κρυστάλλωσης καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων στο πλαίσιο των ίδιων των κοινωνιών». Η ανάπτυξη αυτή είναι επείσασκη, αποτελεί την προϋπόθεση αλλά και το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης αυτών των κοινωνιών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Ιδιωτικά κεφάλαια, κυβερνητικά δάνεια και χρηματοδότηση από τις 'προστάτιδες δυνάμεις' εισρέουν στην Αθήνα για τον εκσυγχρονισμό της δομής της. Όπως και στις αποικίες, οι περισσότερες επεμβάσεις αντικατοπτρίζουν σύγχρονες πολεοδομικές θεωρίες που πολύ απέχουν από τις πραγματικές ανάγκες των κατοίκων τους. Ο σχεδιασμός αποτελεί αντικείμενο ενός μικρού κύκλου πολεοδόμων που συνήθως έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό.

Οι ιβηρικής έμπνευσης αποικιοκρατούμενες πόλεις, ήταν χτισμένες γύρω από μια πλατεία με το παλάτι, τον καθεδρικό ναό και τα δημόσια κτίρια, την οποία [την πλατεία] πλαισιώναν τα μέγαρα των εύπορων κτηματιών και εμπόρων. Αντίστοιχα στην Αθήνα, τα κτίρια που συμβολίζουν τις κυρίαρχες λειτουργίες της διοίκησης και της εξουσίας δεσπόζουν στο επίκεντρο της σύνθεσης και είναι ορατά από παντού. Οι λειτουργίες της πόλης τοποθετούνται σε ξεχωριστές ζώνες. Ενώ στις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικές πόλεις οι παραγωγικές δραστηριότητες εντοπίζονται σε κεντρικές περιοχές, στην περίπτωση της Αθήνας, το εμπόριο και τα λιγοστά εργοστάσια αποκλείονται στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης. Τα προάστια απ' την άλλη μέχρι και τη δεκαετία του 1920 εγκαταλείπονται στην τύχη της άναρχης και κερδοσκοπικά ορμώμενης επέκτασης. Αντίστοιχα, στις αποικίες αφήνονται στους ιθαγενείς. Ο επείσαστος ωστόσο χαρακτήρας των πολεοδομικών παρεμβάσεων αποτελεί τη μία όψη της ιστορίας. Μπορεί η αρχική σύλληψη και

32. Στο υπόμνημα του σχεδίου τους ο Κλεάνθη και Schaubert γράφουν: «Ο χώρος ανάμεσα στα μνημεία θα μπορούσε να φυτευτεί με δέντρα, πρασινάδες και φυτά που τοποθετημένα σε κατάλληλα σημεία θα αφήνουν τη θεώρηση των μνημείων από τη σωστή γωνία και το σύνολο θ' αποτελέσει ένα Μουσείο της αρχαίας τέχνης, τέτοιο που ο κόσμος δεν έχει να επιδείξει δεύτερο».

33. Εξήγησε ότι η μεταφορά αυτή ήταν αναγκαία, γιατί το έδαφος στην περιοχή όπου είχε αρχικά τοποθετηθεί το παλάτι ήταν άνισο κι αυτό θα σήμαινε ότι τα υπουργεία στη δυτική πλευρά θα ήταν κατά είκοσι πόδια χαμηλότερα απ' ότι τα υπουργεία στην ανατολική πλευρά.

34. Σχετικά με την περιγραφή των σχεδίων των Κλεάνθη-Schaubert και του Leo von Klenze βλ. Μπαστέα 2008 :141-173, Φιλλιππίδη 1984: 73-75, Μπίρης 2001: 74-75.

ο σχεδιασμός να προέρχονταν από τη Δυτική Ευρώπη, η ενσωμάτωσή τους- αποδοχή ή αντίσταση, όμως εναπόκειντο στις τοπικές αρχές και στους ίδιους τους κατοίκους.

Δημόσια αποδοχή, κριτική και αντίσταση

Αναφέρθηκε παραπάνω, ότι το αρχιτεκτονικό ιδίωμα του νεοκλασικισμού επιβλήθηκε στον ελλαδικό χώρο χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες. Μπορεί οι νέοι φαρδιοί δρόμοι και τα μεγαλεπήβολα κτίρια να γέμιζαν με περηφάνια τους σύγχρονους Έλληνες, η πορεία ανοικοδόμησης ωστόσο των νεοελληνικών πόλεων δεν έχαιρε πάντοτε της αποδοχής και της επικρότησης της τοπικής κοινωνίας ούτε ακολούθησε πιστά τις επιλογές της κεντρικής εξουσίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο τοπικός Τύπος διατηρεί κριτική στάση απέναντι στην ανοικοδόμηση της χώρας. Με τον ανεπίσημο τόνο τους και το καυστικό τους χιούμορ οι αρθογράφοι ελέγχουν τις πρακτικές των πολιτικών και τη δουλειά των ειδικών, προκαλώντας έτσι συνεχή διάλογο ανάμεσα στις Αρχές και το πλατύ κοινό. Ενώ σε γενικές γραμμές ο Τύπος της εποχής υποστήριζε τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού, συχνά επικρίνει την αναντιστοιχία του μεγαλόπνοου αυτού προγράμματος και της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης της χώρας³⁵. Εμμένοντας στην κατάσταση των δρόμων και της αποχέτευσης και όχι τόσο στην κομψότητα των ιδιωτικών πολυτελών κατοικιών, αναδεικνύει τα κοινωνικά προβλήματα και τις συνθήκες της καθημερινής ζωής που, λόγω της έλλειψης προγραμματών κοινωνικής πρόνοιας και πολεοδομικής υποδομής, συνεχώς χειροτέρευαν. Οι σκονισμένοι δρόμοι σε συνδυασμό με τον ανεπαρκή φωτισμό στους δρόμους και την έλλειψη δέντρων αποτελούν όντως τις βασικές αιχμές της αποδοκιμασίας. Το 1895, η Εστία σχολιάζει το γεγονός ότι « προς τον καλλωπισμόν αυτής [της πόλης] και δημόσια και ιδιωτικά χρήματα μάλιστα έχουν ξοδευτεί αμέτρητα, αλλά τα χρήματα αυτά εξοδεύοντο μόνον διά να γείνη κάτι, όχι και διά να συντηρηθῆ. Αποδείξεις των λόγων μας ημπορούμεν να εύρωμεν όπου και αν στρέψωμεν το βλέμμα ἔεις τους αχρήστους στύλους του ηλεκτρικού φωτός της οδοῦ Σταδίου, εἰς τα σκονισμένα αετώματα της Ακαδημίας, εἰς τα σπασμένα φανάρια του υπουργείου των Εσωτερικῶν» (Εστία 2, αρ.59,30 Απριλίου 1895). Η κριτική για την κατάσταση της πόλης δεν απασχολεί όμως μόνο τον Τύπο, φαίνεται να είναι καθημερινό θέμα συζήτησης στα καφενεία και στις διάφορες κοινωνικές συγκεντρώσεις. Οι Αθηναίοι, μέσα από αυτή την επιμονή τους στην ανάγκη καθαριότητας, φωτισμού, ασφάλειας και υγιεινής αναπαριστούν και διεκδικούν την ιδανική γι' αυτούς, πόλη. Μία καλονοικοκυρεμένη πόλη, επέκταση ενός καλονοικοκυρεμένου σπιτικού. Η ανοικοδόμηση της Αθήνας λοιπόν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο έγινε υπόθεση όλων.

Η παρέμβαση ωστόσο των απλών κατοίκων συνήθως δεν αφορά σε συνολικά προβλήματα σχεδιασμού ή διαχείρισης του δημόσιου χώρου. Ενώ οι μηχανικοί και οι αρχιτέκτονες φαντάζονταν την πόλη σαν μια ολότητα και επεδίωκαν να διατηρήσουν τη λογική του αρχικού σχεδίου, οι κάτοικοι την αντιλαμβάνονταν περισσότερο τεμαχισμένη και έδιναν προτεραιότητα σε εκείνα τα τμήματα που τους αφορούσαν ιδιαίτερα λόγω κατοικίας, εργασίας ή ιδιοκτησίας. Ως επί το πλείστον, οι προτάσεις και αιτήσεις των πολιτών αφορούσαν στον περιορισμό του πλάτους κάποιου δρόμου ώστε να περιορισθεί το τμήμα της ιδιοκτησίας τους που προβλέπονταν να απαλλοτριωθεί³⁶. Αυτού του τύπου οι προτάσεις ή εξαιρέσεις συχνά εγκρίνονταν από τις τοπικές αρχές που ήταν άλλωστε και αυτές που επιβαρύνονταν τα έξοδα των απαλλοτριώσεων και στη συνέχεια υποβάλλονταν στο υπουργείο εσωτερικών και στον βασιλιά. Αιτήσεις που αμφισβητούσαν τις πολεοδομικές αποφάσεις ή ζητούσαν εξαίρεση, δεν καταθέτονταν μόνο από τους μορφωμένους πολίτες. Κατά τη διαδικασία ανοικοδόμησης των νεοελληνικών πόλεων ακόμα και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα εξοικειώθηκαν με τα

35. Σε ένα άρθρο του, το 1896, ο Εμμανουήλ Ροΐδης ασκεί κριτική στην «επικρατήσασα και βαθμηδόν κορυφωθείσα δυσαναλογία μεταξύ της οικοδομητικής πολυτελείας και της περί πάντα τα λοιπά πενιχρότητος και ανεπαρκείας» λέγοντας: «Τα τέκνα των αγωνιστών διέπρεψαν και εξακολουθούν να διαπρέπουν δια μίαν μόνον εξαιρετικῶς ανεπτυγμένην ικανότητα, την οικοδομητικὴν [ἐμφαση στο πρωτότυπο]. Ταύτην αναδεικνύει ἐπι μάλλον ἡ ἔλλειψις πάσης ἄλλης. Το πολίτευμα ἀπέτυχεν, ἡ Μεγάλη Ἰδέα ολοέν μαραίνει, ἡ ναυτιλία ἐξέπεσεν, ὅλαι αἱ ἐπιχειρήσεις ἐναυάγησαν, οἱ συνεταιρισμοὶ διελύθησαν, τὰ κεφάλαια ἐξιπμήθησαν, οἱ Τράπεζαι ἐρειπώθησαν καὶ μόνον ορθὰ ἀπέμειναν τὰ σπίτια [ἐμφαση στο πρωτότυπο], ὡς μόνον μαρτύρια τῆς δράσεως τῆς παρούσης γενεάς».

36. Η απαλλοτριώση για λόγους δημόσιας ωφέλειας με αποζημίωση του ιδιοκτήτη, είχε ήδη θεσπιστεί με το Σύνταγμα του 1844. Με την πολεοδομική νομοθεσία όμως του 1864-1917 οι απαλλοτριώσεις έγιναν στην ουσία ανέφικτες.

διάφορα πολεοδομικά και γραφειοκρατικά ζητήματα που ανέκυπταν. Έτσι, πολλές φορές «έβαζαν έναν γραφιά ή ένα μορφωμένο μέλος της οικογένειάς τους να τους [...] ετοιμάσει» τις όποιες ενστάσεις ή παρεμβάσεις. Βέβαια, το ότι υπάρχουν επίσημα έγγραφα που τεκμηριώνουν τη συνδιαλλαγή των απλών πολιτών με τις επίσημες Αρχές, δε σημαίνει αυτόματα ότι οι πολίτες υπάκουαν πιστά στις επίσημες κατευθύνσεις και στην πολεοδομική νομοθεσία ή ότι απαρνήθηκαν μεμιάς τις προϋπάρχουσες σχέσεις και παραδόσεις χώρου.

Τόσο εκείνοι που οικοδομούσαν για μεταπώληση ή για ενοικίαση όσο και οι οικογένειες που επέλεγαν την αυτοστέγαση, πρόβαλλαν σθεναρή αντίσταση κάθε φορά που η κυβέρνηση επιχειρούσε να επιβάλλει διατάξεις και κανονισμούς για τους όρους δόμησης και την υγιεινή των οικοδομών. Πολλά κτίρια χτίστηκαν χωρίς άδεια, αρκετά μάλιστα σε χώρους που ήταν προορισμένοι για μελλοντικές αρχαιολογικές ανασκαφές ή για πλατείες, πάρκα και δημόσια κτίρια. Η Λ. Λεοντίδου χαρακτηριστικά αναφέρει ότι: “Τα ιδιωτικά συμφέροντα εξασφάλισαν απόλυτο έλεγχο απάνω στην ακίνητη περιουσία, με αποτέλεσμα τον θρίαμβο του ελεύθερου ανταγωνισμού στις κτηματικές συναλλαγές και την οικιστική νομοθεσία”. Η διαδικασία με την οποία παγιώθηκε αυτή η αγορά είχε δύο όψεις. Από τη μία, η αστική τάξη και κάποιες πλούσιες ντόπιες οικογένειες, που οικειοποιούνταν μεγάλες εκτάσεις γης συνήθως δίπλα στις οδικές αρτηρίες και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς, με στόχο να τις μεταπωλήσουν σε διογκωμένες τιμές³⁷ και από την άλλη η μικροαστική τάξη που ενώ αδυνατούσε να συμμετάσχει στην παραπάνω ανταγωνιστική αγορά, έτεινε να αναπαράγει την λογική της σε όλο τον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό, που επεκτεινόταν μάλιστα αυθαίρετα³⁸. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι πρώτες αυθαίρετες συνοικίες της Αθήνας ήταν μεγαλοαστικές, στα ανατολικά το Κολωνάκι και στα βόρεια η Νεάπολη. Στη συνέχεια ακολούθησαν οι συνοικίες των οικοδόμων, τα Αναφιώτικα και το ονομαζόμενο Προάστειο, στην περιοχή των σημερινών Εξαρχείων. Οι αυθαίρετες γειτονιές των αστών βέβαια, εντάχθηκαν στο σχέδιο σχετικά νωρίς (1860) σε σχέση με τις περιοχές των εργατικών τάξεων στο Γκάζι, το Θησείο και το Μεταξουργείο που περίμεναν ως το τέλος του αιώνα και ενώ είχαν ήδη ενταχθεί άλλες περιοχές όπως τα Άνω Πατήσια που βρισκόταν πολύ πιο μακριά από το όριο του σχεδίου πόλεως.

Ως ένδειξη αντίστασης εκ μέρους των κατοίκων στις νέες ‘δυτικόφερτες’ πολεοδομικές αρχές μπορεί επίσης να ερμηνευτεί και η επιμονή στις προϋπάρχουσες σχέσεις και παραδόσεις του χώρου. Η επιμονή αυτή μπορεί να ειπωθεί από δύο πλευρές. Απ’ τη μία στο επίπεδο της πρόσληψης και οικειοποίησης του χώρου και από την άλλη στο επίπεδο παραγωγής του. Στην έρευνά της, για την Αθήνα του 19ου αιώνα η ιστορικός Ειρήνη Φατσέα αναφέρεται στο προσωπικό ευρητήριο διευθύνσεων του λόγιου Στέφανου Κουμανούδη. Η συγκεκριμένη πηγή παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί αποκαλύπτει ιδιαίτερα γλαφυρά την ταυτόχρονη συνύπαρξη δύο διαφορετικών συστημάτων ανάγνωσης και καταγραφής του χώρου ακόμα και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που θεωρητικά ήταν πιο εξοικειωμένα με τις ευρωπαϊκές νόρμες και πρακτικές. Ανάμεσα σε άλλα γράφει: «Γυμνασιάρχης Γενάδιος, αντίκρυ της κτιζόμενης φιλεκπαιδευτικής εταιρίας, εις την οικίαν με τα κλήματα [...], Καθ. Βασίλειος Οικονομίδης πλησίον της νεοκτιζόμενης Μητροπόλεως, όπισθεν εις μίαν πλατείαν, όπου και φούρνος...». Οι κάτοικοι της νέας πόλης φαίνεται να λειτουργούν ταυτόχρονα σε δύο συστήματα χώρου- το προεπαναστατικό, που βασιζόταν στις διαπροσωπικές σχέσεις και τα ανεπίσημα, καθημερινά ορόσημα και το σύγχρονο-επίσημο που βασιζόταν στην καρτεσιανή γεωμετρία και την ορθολογιστική οργάνωση του χώρου.

Ως προς την παραγωγή του χώρου, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο νεοκλασικός ρυθμός δε γνώρισε καθολική κυριαρχία. Καθ’ όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα συνυπήρχε με λαϊκά αρχιτεκτονικά ιδιώματα της προεπαναστατικής παράδοσης. Σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια μπορεί κανείς να συναντήσει

37. Πάγια πρακτική των μεγαλοκτηματιών ήταν να χωρίζουν ένα μέρος μόνο των εκτάσεών τους σε οικόπεδα και να τα πουλούν σε οικογένειες έτσι ώστε να δημιουργούν πολλαπλές πιέσεις για την νομιμοποίηση του συνόλου της ιδιοκτησίας τους.

38. «Διά τας ζητούμενας υπερμέτρους και παραλόγους τιμάς των εντός της πόλεως οικοπέδων [...] , πολλοί κτίζουσιν έξω των υπό του σχεδίου αυτής προλογισθέντων ορίων, και ούτω νεαί συνοικίαι ατελείς προστίθενται απαύστως εις το σχέδιον [...] ώστε κατήνησεν η έκτασις της πόλεως ταύτης ίση σχεδόν, προς την της Σμύρνης, περιέχουσα όμως πολλά κενά διαστήματα» (Μπίρης Κ., 1966, Αι Αθήναι – Από του 19ου εις τον 20ον αιώνα, Αθήνα, Εκδ. Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών.

δείγματα αυτής της αινιγματικής συνύπαρξης: παραδοσιακά στοιχεία με 'τουρκικά' πολλές φορές ονόματα- επιβίωση της γνώσης γενεών ολόκληρων τεχνιτών- να κρύβονται πίσω από νεοκλασικές προσόψεις. Ακόμα όμως και αν δεχτούμε ότι ο κοσμοπολίτικος και νεωτερικός αέρας των νεοκλασικών προσόψεων σε μεγάλο βαθμό επιβλήθηκε στην αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων, σίγουρα δεν κατάφερε να αποτυπώσει αξιόλογες αλλαγές σε επίπεδο νοοτροπιών και σχέσεων. Ακόμα και η πιο κραυγαλέα νεοκλασική πρόσοψη μπορεί να κρύβει επιμελώς μια συμβατική, πατριαρχικά δομημένη, οικογενειακή ζωή.

Η διαχείριση του δημόσιου χώρου στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, όπως διαφάνηκε από τα παραπάνω έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Η μεγαλειώδης οικοδομική δραστηριότητα, σημάδεψε την ίδρυση του κράτους και μετέφερε πολλά και διαφορετικά μηνύματα στον ελληνικό λαό. Απέδειξε με χειροπιαστό τρόπο την ανασυγκρότηση της χώρας, την οριστική αποκοπή από το οθωμανικό παρελθόν και την προσέγγιση της Δύσης. Οι νεοσυσταθείσες πόλεις με τα νεοκλασικά κτίρια αποτέλεσαν την απτή απόδειξη της προόδου και της κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα με τη δημιουργία μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας, ιστορίας και θρησκείας, η πολιτεία ανέλαβε και τον έλεγχο της γης, της πολεοδομίας και της δημόσιας αρχιτεκτονικής. Η ταυτότητα του νέου ελληνικού κράτους σφυρηλατήθηκε όχι μόνο με τα βιβλία και τις εθνικές εορτές αλλά και μέσα από τον νεοσχεδιασμένο αρχιτεκτονικό χώρο. Η αρχιτεκτονική βοήθησε τους νέους θεσμούς να αποκτήσουν ρίζες στον χώρο και να ισχυροποιήσουν την παρουσία αλλά την παρέμβασή τους στις ζωές των πολιτών. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός αποτέλεσε το μέσο για τον έλεγχο της αστικής ανάπτυξης και την ικανοποίηση των συνεχώς αυξανόμενων αναγκών ενώ ταυτόχρονα αποδείχθηκε χρήσιμο εργαλείο για την ομοιογενοποίηση ενός πληθυσμού πολλαπλών και ετερόκλητων καταβολών.

Νεοκλασικά σπίτια στη Σόλωνος, Αθήνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bastea E., 1997, "Regularization and resistance: Urban transformation in late nineteenth century Greece", στο Carabott P.(eds), 1997, *Greek society in the making 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, London, Centre for Hellenic studies, King's College London: 209-229

Clark T.-J., 1984, *The painting of modern life: Paris in the art of Manet and his followers*, Princeton, NJ:66.

Δημαράς Κ.Θ., 1983, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής

Δημοσθενοπούλου-Μισιρλή Ν., 1983, "Απόψεις γερμανών αρχαιολόγων για την πολεοδομική ανάπτυξη της Αθήνας μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους", στο *Νεοκλασική πόλη & Αρχιτεκτονική:186-193*.

Hastaoğlu- Martinidis V., 1995, "City form and national identity: Urban designs in nineteenth – century Greece", στο π. *Journal of Modern Greek Studies*, v. 13, : 99-123.

Herzfeld M.,1998, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Herzfeld M., 2002, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Καυταντζόγλου Ρ.,2001, *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα

Λεοντή Α.,1998, *Τοπιογραφίες του ελληνισμού Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, Αθήνα, Scripta

Λεοντίδου Α., 2001, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ

Μάρτος Δ., 2005, *Αθήνα, πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους :πολιτική, ιδεολογία και χώρος, διδακτορική διατριβή*

Μπαστέα Ε., 2008, *Αθήνα 1834-1896.Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα, Libro

Μπίρης Μ. & Καρδαμίτση- Αδάμη Μ.,2001, *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μέλισσα

Νεοκλασική πόλη & Αρχιτεκτονική, Πρακτικά πανελληνίου συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκεμβρίου 1983, Α.Π.Θ., Σπουδαστήριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής

Πολίτης Α., *Τα ρομαντικά χρόνια*, Αθήνα, ΕΜΝΕ Μνημών.

Σκαρπιά- Χόιπελ Ξ., 1976, *Η μορφολογία του γερμανικού κλασικισμού(1789-1848) και η δημιουργική αφομοίωσή του από την ελληνική αρχιτεκτονική(1833-1897)*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσακόπουλος Π, "Ελληνική Πόλη και Νεοκλασικισμός. Η Ελληνική Πολεοδομία στο 19ο αιώνα", στο *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ.65:31-41.

Τραυλός Ι., 1993, *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών : Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας*, Αθήνα, Καπόν

Φιλίππιδης Δ.,1984, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη(1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, Αθήνα, Μέλισσα

